

A HARMINCAS ÉVEK SZELLEMI HÁTTERE*

VAJDA GÁBOR

VITA KERÉNYI KÁROLLYAL

Hogy ezekben az években a könnyed játékosságot a misztikum kezdi átértelmezni Halász Gábor esztétikájában — „A csodavárás hangulatát megteremteni pedig már a legigazibb költészet”, jelenti ki többek között¹⁰ —, az elsősorban a harmincas évek kiemelkedő értelmiségije egy csoportjának, többek között Kerényi Károlynak, Thomas Mann-nak és Szerb Antalnak az emberiség mitikus korszakaihoz való odafordulásával magyarázható.¹¹ Kerényi és Halász ízlése ezekben az években nem sokban különbözik egymástól, eltekintve az eltérő érdeklődési területtől és a tudományos módszertantól. Kerényi ugyanis hasonlóképpen indokolja meg Horatius új magyar kiadását, mint amilyen érvekkel Halász a múlt századi romantikát avultnak és egyoldalúnak minősítette. Az európai hírfü humanista romantika és hellenika szintézisében látja az igazi művészet lényegét, amiről a romantika kora teljességgel megfeledkezett.¹²

Halász a *Horatius Noster* című könyv ismertetésében nem mutat hajlandóságot Kerényi gondolatainak megértésére, s éppen ő, aki már néhány írásában elfogadta a klasszicista formai követelményeknek és a romantikus belső nyugtalanságnak szükségszerű egységét, most, csak hogy Kerényivel értetlenül szembeálljon, pozitívista alapra helyezkedik, s valósággal kifakad: „Mi szükség erre a formulákkal közelhozásra, még

* Részlet a negyven évvel ezelőtt elhunyt Halász Gábor munkásságával foglalkozó értekezéséből.

¹⁰ Mai Angol Dekameron. *Nyugat*, 1935. II. 479—482.

¹¹ Vö. Poszler György: Szerb Antal. Bp. 1973. 264—278. Véleményünk szerint Halász regényelméleti vizsgálódásainak idején Ortega y Gasset befolyásához képest Kerényi Károlynak a mítoszból kiinduló csodakoncepciója még elhanyagolható.

¹² „A nagy európai költészet azonban annyit jelent, hogy valamennyi európai nemzet fiai számára ez a költészet teljessége: hellénika és romantika együttesen. Nagyon kevés nemzet adhatja meg fiainak e teljességet saját költőivel egyedül.” Kerényi Károly: *Horatius Noster. Horatius Noster — Magyar Horatius*. Bp. é. n. 11.

ha a tudás és szellem olyan fényűzésével történik is, mint Kerényi tanulmányában, mikor költészete tapintható, érzéki közelben van számunkra, akár a letűnt nemzedékek számára.”¹³ E dac szinte gyerekes; Kerényi ugyanis éppen Berzsenyiben jelöli ki az igazi művészi egységnek jellegzetes magyar példáját; s mintha nem éppen Halász Berzsenyi-tanulmányának és Horváth János Berzsenyi-értékelésének vonalán haladtak volna a gondolatai — akár önkéntelenül is! Halászt azonban — ez alkatának szinte titokzatos sajátossága — még most sem az azonosságok, az egyezések érdeklik, hanem az eltérések, a különbségek. A nagy paradoxon abban van, hogy ő az efféle különködő magatartás pszichológiájának tudatában ennek leleplezői közé tartozik: „Nem önrzet és büszkeség különbít el legjobban a világtól, hanem a kilépni nem tudás a belső zárt körből, az egyéniség tehetetlen magáraulaltsága. A gőg, amely az elzárkózást kíséri, már csak a szervezet védekező ösztöne, ahogy az elit utáni vágy, a magányosok oly gyakori álma, sóvárgás a szabadulásra”¹⁴ — állítja ugyanebben az írásában. E felismerés azonban nem a helyzet megoldását szolgálja, hanem a betegnek tudott állapot határainak megerősítését. Halász ugyanis itt is (mint az előző évi Széchenyi-tanulmányban) mereven ragaszkodik „a szent” és „a próféta” kasztjának elválasztásához. Csakis ennek szem előtt tartásával világosodhat meg előttünk, miért száll vitába Kerényivel Horatius költészetének sziget-motívumával kapcsolatban: „A szigethez nincs, nem lehet másnak jussa, mint nekik, a magányos önzés társas önzéssé nő, szektává; összefogódzásukba bajos volna bármilyen próféta, küldetéses szándékot belemagyarázni.”¹⁵ Kerényinek és társainak „sziget”-koncepciójában Halász, aki elméletének irracionalista elemeit vitathatatlanul ennek a csoportnak köszönheti, prófétizmust szimatol, holott, miként tudjuk, nekik sem volt meghatározott küldetés-programjuk; csupán csoportban, nem pedig elszigetelten építették a humanum fellegvárát.¹⁶ Halász ennek szellemében azt az állítást is megkockáztatja, mely szerint Horatiusék semmiféle köteletségérzetet nem mutattak a sokasággal szemben, mintha nem is lettek volna humanisták. Itt már-már azt gondolnánk: az esszéista mit sem engedett indulása voltaire-ianizmusának fölényéből, cinikus arisztokratizmusából, mikor az egész munkásság értelmezésének szempontjából alapvetően fontos sorok következnek, hogy kihangsúlyozzák és megmagyarázzák „a szent”, vagyis a nagy éberséggel vállalt magatartás emberi értékeit. E szöveg egyben

¹³ *Horatius Noster*, Apollo, 1935. 330.

¹⁴ uo. 332—333.

¹⁵ uo. 333.

¹⁶ Kenyeres Zoltán a Sziget-mozgalomról írva a törekvés irracionálisitását nem tekinti a fasizmus akaratlan szövetségesének, hanem inkább egy messianisztikus humanista kísérletnek. Pontos megfogalmazása szerint „az emberiséget elpusztítóval fenyegető reakció szellemi bázisa kisebb és szűkebb még az irracionális körénél is, az ellenállás frontja már az irracionálisumon belül húzódik”. *Mítosz és játék. Gondolkodó irodalom*, Bp. 1974. 269.

arról is felvilágosítást ad: vajon szabad-e Halász Gábor portréit lelki önarcképként felfognunk: „A humanista legjellemzőbb sajátága talán, hogy csak a rokonlélek érdekli, elutasít mindent, ami a megszokott köréből kilendítené, a világ zavaró háttér számára és mégis ebből a kicsinyességből, zárkózottságból, mással nem törődésből nő ki a humánus nagyszerű eszméje, amely végül megváltja a világot is. Úgy lesz nagygyá, hogy kicsinyes tud maradni. Ő az apolitikus lény, nem keresi a cselekvést, csak hagyja magát és gondolatait, amelyek logikájában már benne rejlik az emberi sorson javító szándék.”¹⁷ Úgy tűnik, e gondolatok egy másik „sziget”-en vagy legalábbis annak közelében fogamzanak, ahol Babits Mihály zászlaja leng. Az elszigeteltség, a magányos szenvedés példaadásként való felfogása az *Aruló írástudók* (1928) Halász Gáborától, a babitsi védekező attitűd egykori vitatójától, egy magasrendű nemzeteszmény szószólójától már távol van, de alakulásának eredménye inkább kettősség, mint a másik véglet. A ráció felsőbbsege ugyanis már ösztönévé vált, viszont az adott körülmények között a kicsinyességet, a felvilágosodás szempontjából megvetendő életformát kell pártfogolnia. Halász a babitsi érzékenységet fertőzte meg: a harmincas években nincs büntelen társadalmi elkötelezettség. Pedig amit Kerényi többes számban mond, az akár Halász munkásságának mottója is lehetne: „A magunkban hordott szellemértéket értékek tudni, farkasnak lenni a szellemtelenséggel szemben, hattyúnak a szellem legfőbb tisztasága előtt: ez maradt ránk az antikvitásból Apollón-vallásnak.”¹⁸

Halász szokatlanul hangsúlyos szent-pártiságának még egy igen fontos alibije van: ti. ezekben az években közli a *Minerva* folytatásokban Prohászka Lajosnak *A vándor és a bujdosó* című szellemtörténeti művét, mely nagy visszhangot keltett a magyar kultúréletben. Ennek az elméletnek értelmében a magyar a problémáktól visszahúzódó, passzív nép, amely tevékeny alakítás helyett inkább elszenvedi a történelmi eseményeket. A szent és a próféta szembeállítását tehát nagyjából megfelel a bujdosó és a vándor kontraverziójának, eltekintve az utóbbi ellentétpár nemzetkaraktológiai többletétől. Ám ez sem felesleges, hiszen Halász mentalitását az olyan jó alattvalók, lelkük mélyéből lojálisak s csak végső esetben muszáj-Herkulesek vonzották, mint amilyen Berzsenyi, Kazinczy, Széchenyi és Bessenyei volt. Poszler György állítása, mely Halász magatartását úgy fogja fel, hogy az „a tömegtől elkülönülő elit önként vállalt lovagi szolgálata a közösséggel szemben”,¹⁹ túlságosan átfogó ahhoz, hogy érzékeltethesse az esszéista belső ingadozását a Széchenyi-féle közösségi tett és az önkéntes számkivetés között, amikor, többször, mint az évtized végén, az utóbbi felé billen a mérleg. A korábbi agresszív egoizmusból ocsúdó „lovagi” önzetlenség Halász felfogásában inkább a védekező ösz-

¹⁷ uo. 333.

¹⁸ Halhatatlanság és Apollón-vallás. 1933. 118.

¹⁹ Szerb Antal, 193.

tönből eredő koronkívvüliség, önként vállalt mártírság s e tehetetlenség racionalizálása, mint őszinte és bátor közösségkeresés, csakazértis-helytállás egy reménytelennek látszó küzdelemben. Egyszóval Babits és Halász szemlélete között a harmincas évek közepén az írástudói felelősségérzet nagyobb, illetve kisebb voltában, ezenkívül az értelemnek nem egyféle-képpen felfogott jelentőségében mutatható ki különbség. „Lovagokat” már ekkor Kerényi Károly utópiája vonzott magához; Halász azonban inkább a babitsi szentség pózát választotta e hangosabb és — szemlesütés helyett — a láthatárt kémlelő próféta-ság helyett. Ezért aztán nem alaptalanul érezhette magát találva, mikor a *Válaszban*, a Németh Lászlónak felelő Kerényi cikkében azt a tanácsot olvashatta, hogy Prohászka bujdosója vonuljon szigetre, ami egyben a magyar jövő prófétikus előrejelzése is.²⁰ „A sziget a bujdosás helyett: ez a magyar és görög szellem találkozásának első ajándéka.” Ezzel önmagában Halász még akár egyet is érthetne, csakhogy Kerényi a továbbiakban Keyserlinget idézi, kinek büszke szabadságtudata, szabad kollektivitása merő tagadása Halász felszínre törő belső válságának s az önmagára kényszerített szentség pózának:

„Kik lesznek azok az emberek, akik polarizálni tudják a ma történelmet meghatározó kompakt tömegeket? Éppen azok a szellemek ezek, akiknek a leírását adtuk: teljesen szabadok, felsőképpen függetlenek, egyedül a minőséggel törődők, egységük tudatában élnek, minden külső tekintéllyel szemben visszautasítók, büszkék arra, hogy egészen apró kisebbséget alkotnak, olyan aktív szelleműek, mint amilyen passzívok a tömegek. Ezek azok az emberek, akiknek a lelkiismerete természetesen egy magasabb színvonalra koncentrálódik, mint a tellusi elemek: a Föld, a faj, a társadalmi és politikai szükségességek. Olyan emberek ezek, akiknek még vágyai teljesen szabadok minden külső tekintettől, mint: dicsőség, befolyás, pozíció; röviden: újfajta aszkéták, akik egy eddig ismeretlen nemesség típusát valósítják meg.”²¹

Halász Gábor, az OSZK pedáns és szerény tisztviselője is aszkéta volt, csakhogy éppen ellentétes értelemben.

A kihívás nyilván nem maradhatott válasz nélkül. A még az év elején napvilágot látott Kerényi-cikkre már a *Horatius Nosternak* az aggályoskodó ismertetése is feleletnek számít. De ugyancsak annak tekinthető Mátrai Lászlónak, a legfiatalabb nemzedék képviselőjének írása is, mely kimondhatatlanul Halász esszéirő elveit igyekezett igazolni.²² Mátrai a szigetre vonulást megkésett újromantikus gesztusnak tartja, mely naiv

²⁰ 1935. 8.

²¹ uo.

²² Mátrai egyik későbbi vallomásában Halász-tanítványának minősíti magát, kinek útját a mester nagy gonddal igyekezett egyengetni. Vö. A Nyugatról. *Vallomások a Nyugatról*. Bp. 1971. 109—116.

primitívizmussal az európai szellem betegsége miatt magát a tudományt is elveti. Válasza patetikus kérdés: „Szabad-e a »bujdosás« sajátosan magyar életformáját felcserélni a boldogtalan halottak szigetére való »kirándulással«?”²³

Mi az, ami Halász Gábor és Mátrai László meggyőződése szerint veszeléyzteteti a tudományosságot? Erre a *Sziget* bevezetője világít rá, amit feltehetően maga Kerényi írt.²⁴ Az új törekvés lényege, ami a maga nemében szintén tudományos célzatú, a művészet, a tudomány és az élet misztikus szintézise. A tudásnak az a feladata, hogy a tudományosságot a legszorosabb kapcsolatba hozza saját létélményével, s hogy ennek következtében tudományát saját életfilozófiájával egyenlítsse ki.²⁵ A cél: a lényeg megismerése; a módszer: felfokozott szubjektivitás. A két tudós közötti nézeteltérés gyökereibe Kerényi Károlynak Catullus összes költeményei elé írt bevezetője ad az előbbi esszénél még világosabb betekintést.²⁶ Ebben többek között a költő életrajzának jelentőségét vitatja el, s kételyeit fejezi ki a költő életének felelevenítési lehetőségét illetően. Ennél sokkal lényegesebb számára az a pont, ahonnan „bepillantás nyílik az itáliai lét és azon keresztül az emberi lét gyökeréig. Az ilyen bepillantás hívatlanul és váratlanul jön egy sor, egy szó mögött. Megtartani, mondatokba foglalni majdnem lehetetlen.”²⁷ Kerényi módszere tehát az értelmileg ellenőrizhetetlen intuíció. Halász Gábor a Catullus-könyvről írt ismertetésében²⁸ elsősorban az idézett mondatok jelentését kezdi ki. Szerinte Kerényi eleve lecsökkenti a mű értelmezési lehetőségének gazdagságát, mert mind a műből kikövetkeztethető egyéniségtől, mind pedig a munkásságról évszázadok óta kialakult képtől eltekint. Kerényi egy mások által ellenőrizhetetlen szubjektív mozzanatot, az olvasó látomását teszi a költészet megítélésének mércéjévé. Ekkor, 1938-ban Halász már a történetiséget is számon kéri a „mitikussá stilizálás”-tól.²⁹ A korábbi években csupán a racionális pszichológiai intuíció és a tudatalattit aktivizáló Wesenschau párbeszéde folyhatott köztük, még akkor is, ha az Irodalomtörténeti Társaság (amelynek Halász is tagja volt) olyan általános szempontokat jelöl is ki a tudományos vizsgálódás számára, melylyel a kritikus a harmincas évek derekán még csak elvben ért egyet: „Szellemtörténet, »hungaristica«, szociológiai szemlélet, lélektani elmélyülés stb. mind egy-egy oldalai az érzésnek, hogy az irodalmat nagyobb

²³ Magyar újromantika. *Apolló*, 1935. 454.

²⁴ Tudósoknak való. *Sziget*. I. 1935. 7—12.

²⁵ uo. 9.

²⁶ Inter Catullianum — Út Catullushoz. Bp. 1938. 5—14.

²⁷ uo. 5.

²⁸ Latin költők magyarul. Pásztori Magyar Vergilius — Catullus Összes Költeményei. *Nyugat*, 1938. II. k. 216—219.

²⁹ uo. 218.

összefüggésben, az értelmes élet részeként kell szemlélni”³⁰ — nyilatkozta Szerb Antal. Ezzel az „értelmes élet”-tel egyelőre jól megfér Powys miszticizmusa és a portréalkotás módszerének tudatos anakronizmusa.

HUIZINGA VONZÁSÁBAN

1936 karácsonyán a *Prágai Magyar Hírlap* irodalmi ankétot szervezett, melyen a magyar kultúra ismert képviselői nyilatkoztak olvasmányaikról. Halász Gábor két könyvet említett meg kedvenc olvasmányaként: az egyik Madariaga *Anarchie ou Hierarchie* című műve, amely „a demokrácia bírálata egy demokratától, kitűnő és meggyőző önkritika”.³¹ A másik Huizingának akkor magyarul még hozzáférhetetlen műve, az *Im Schatten von Morgen*. Ennek kiválósága a kritikus szerint abban van, hogy „újfajta humanizmus árad ki belőle, a tevékeny humanizmus még teljesebben, mint Thomas Mann hirdeti, meggyőzőbben és több energiával”.³² Lehet kiváló értelmiséginek 1936-ban demokrácia bírálatát tartalmazó mű (melynek szerzőjéről honfitársa, Unamuno azt mondja, hogy „három nyelven ostoba”³³) és tevékeny humanizmust hirdető alkotás egyidőben kedvenc könyve? Úgy látszik lehet, mert Halász Gábor időnként még ekkor is görcsösen ragaszkodik kezdő éveinek francia royalista konzervatívokon és Ortega y Gasseton iskolázott rögeszméjéhez, az alacsonyabb társadalmi osztályok javíthatatlan kulturális alacsonyabbrendűségéhez, a társadalom hierarchikus felépítéséhez. Ha tehát Babits egy elvont, nemes baloldaliság felé vonzódik ekkor (hiszen a magánynak a tüntető vállalása is baloldaliságnak számít a hivatalos törekvésekkel szemben ezekben az években³⁴), akkor Halász lelke mélyén még mindig a húszas évek reakcióisai által felmagasztalt ancien régime jelenti az emberiség közelmúltjának felelőtlenül elveszített aranykorát.³⁵ Természetesen másodlagos kérdés: ki milyen formában vágyja vissza a látszólag menthetetlenül elveszített tartalmakat; az egyéniségeket jellemző árnyalatoknál lényegesebbek az aggályokat és szorongásokat hasonlóképpen tudatosító közös olvasmányok, közöttük a leginkább időálló: Huizingának *A holnap árnyékában* című műve.³⁶

Huizinga tulajdonképpen a már Spengler által megállapított válság- és elmúláshangulatból vonja le a harmincas évek derekán rendkívül időszerű következtetéseit. Ezek szerint a hajdani szilárd tények meginogtak, az egykori biztos értékfogalmak elbizonytalanodtak. Mivel a válság az

³⁰ Az irodalmi elmélet új nemzedéke. *Válasz*, 1934. *Gondolatok a könyvtárban*. Bp. 1941. 689.

³¹ uo. 19.

³² uo.

³³ *Povijest svjetske književnosti*. Zagreb. 1974. IV. k. 315.

³⁴ Vö. Babits Mihály: Baloldal és Nyugatiság. *Nyugat*, 1930. II. k. 157—160.

³⁵ Vö. Az ancien régime új felfogása. *Magyar Szemle*. 1927. I. k. 417—423.

³⁶ Bp. 1938.

élet minden területét elárasztotta, ezzel a humanista tett felelőssége is megnőtt. Az első világháború utáni krízis oka azonban nem a gazdasági eltorzulásokban, hanem a „sokkal tágabb körű kultúr folyamatokban” van.³⁷ Huizinga tehát ebben is Spengler nyomdokain haladva³⁸ kulturálisztikai alapon diagnosztálja az újabb kultúra betegségét, s azt tanácsolja a kor emberének, hogy — még ha nem lát is egyértelmű kiutat — mégis kísérelje meg a végveszély elhárítását: „Egy meggyőződéses kultúr pesszimizmus és egy eljövendő földi boldogulás biztonsága között állnak mindazok, akik az időnek komoly bajait és betegségeit látják, akik bár nem tudják miképpen lehetne gyógyítani vagy elhárítani ezeket, de akik dolgoznak és remélnek, akik megérteni akarnak és vállalni készségek.”³⁹ A megértés, a munka és a vállalás készsége az, ami Halász Gábort Huizinga követőjévé teszi. Érdekes, hogy a holland gondolkodó szerint, noha a mai embert a társadalmi folyamatokban való részvétele különbözteti meg a régitől,⁴⁰ már korábban említett premisszája, a kulturálisztika túlságosan magas kilátópontja nem engedi, hogy a legkézenfekvőbb következtetéseket levonja. Huizinga valójában a rég bevált, újabb bomlásnak indult értékek utóvédje. Halász Gábor korábbi eszményképeinek, Bacon és Descartes magasrendű gondolatiségének kései hirdetője. Ezért az esszéista a holland szellemtörténész gondolatrendszerében saját korábbi törekvéseinek súlyát mérheti le a harmincas évek megváltozott viszonyai közepette. Egyúttal pedig igazolva érezheti kulturális konzervativizmusát, hiszen Huizinga is majdnem annyira tartózkodó az új értékekkel szemben, mint ő: „Az az impulzus, mely állandóan a haladásban való előbbre jutásra ösztökél, szélsőséghez is vezethet, mely minden feltétlenül újnak hajszolásává és minden réginek megvetésévé fajulhat. Az ilyesmi azonban éretlen vagy felületes szellemek viselkedése. Az erős szellem, előbbrejutásában, nem fél a múlt értékeinek terhéstől.”⁴¹ Olyan benyomást tesznek e sorok, mintha a *Napkeletnek* valamelyik Halász-cikkét olvasnánk. A törekvés közegeivel valójában maga a törekvés is megváltozott. Az előbbi mondatok ugyanis a magyar kritikus számára többé nem a támadás, hanem a védekezés jelszavai.

Huizinga gondolatainak jelentősége nem eredetiségében, mint inkább aktualitásában van. Halász abban a megállapításban is a saját elképzelésére ismerhet, mely szerint a kultúra és civilizáció fogalma spengleri módon megkülönböztetendő; ugyanis „a kultúra elsősorban a szellemi és anyagi értékek bizonyos egyensúlyát követeli”,⁴² aminek következtében az alacsonyabb civilizációs forma kulturáltabb lehet, mint a magas. Az érté-

³⁷ i. m. 11.

³⁸ Vö. Szemeré Samu: *Spengler filozófiája*. Bp. é. n.

³⁹ *A holnap árnyékában*. 13.

⁴⁰ Vö. uo. 17.

⁴¹ uo. 28—29.

⁴² uo. 31.

keknek kultúrát alkotó egyensúlya transzcendens apriorisztikus értékek elfogadása útján valósul meg, mert a „kultúra annyi, mint irányítottság, s az irány mindig egy eszmény felé vezet”,⁴³ mely a közösségé, s az anyagi természet feletti uralom mellett kantianus módon az emberi természet leküzdését is feltételezi.⁴⁴ Alapfogalmai: a szolgálat és a kötelesség, ami önuralommal válik lehetségessé. Eredményei: a közösségnek azonos metafizikai cél felé irányuló homogenitása. Huizinga és Halász kulturáliszmusa tehát kifejezetten metafizikai tartalmú.⁴⁵ Ez a maga módján elősegíti annak pontos felismerését, hogy a technikai haladás és az új ismeretek, mivel szaporodásuk nem párhuzamos a kulturális fejlődéssel, nem jelentik feltétlenül az emberiség haladását. A civilizáció magasabb foka ugyanis csupán gépiesen elsajátítható résztudást ad a tömegeknek, s a kommunikáció révén azok gondolkodásmódját is megszabja, minek következtében az önmegismerés is fokozatosan feleslegessé válik, — ezért a patriarkális, önmagába zárt kultúra magasabb rendű volt. A tudomány a korábbi századokban elsősorban a tudást gyarapította, s csak kismértékben szolgálta a technikai alkalmazást. Ez az arány a harmincas években teljességgel is visszajára fordult: a tudomány mindinkább a technika és a hatalom rabszolgájává válik. Újabban a tudás felaprózottsága magával a létélménnyel kerül konfliktusba, s az életösztön önvédelmeként az életakarát irracionálismusának divatja érkezett el. Az ész kimerült, s annak adta át szerepét, ami mögötte van; ezzel párhuzamosan pedig a valóság tapasztalatát a tudatalattiból felderengő mítosz helyettesíti mindinkább. Ekképpen az erkölcs, a jó és rossz megkülönböztetése is érvényét veszíti, s a vak kötelességteljesítés szellemében a barát és ellenség alacsony érdeket kifejező fogalma lép helyébe. A teljes káoszt természetesen az irodalom is tükrözi: „Mint aszfalt- és benzinszag a városok felett, úgy lebeg a világ felett a szavak lim-lomjának felhője.”⁴⁶ A veszedelmet tetézi, hogy, miként Ortega is megállapította, a kótyagos félműveltek kerültek uralomra. A zűrzavarból az erkölcsi kiút látszik legkézenfekvőbbnek: az emberek úgy menthetik meg jövőjüket, ha magukba szállnak és megtisztulnak; ha felocsúdnak gonosz álmaikból, ha a nemzetköziséget is ápolni kezdik.

Az évtized közepén Huizinga műve talán a fasizmus elleni leghatározottabb polgári humanista tiltakozás, mely a külföldi szellemi hatások közül valószínűleg a legmélyebben érintette a magyar polgári értelmiséget, hiszen úgyszólván csak a konkrét életkörülményekből eredő hang-

⁴³ uo. 32—33.

⁴⁴ Vö. Agh Attila: *Kant kultúrfogalma és embereszménye*. Tudományos-technikai forradalom és művelődés. Bp. 1977. 273—287.

⁴⁵ David Bidney amerikai kulturológus és antropológus a kultúra lényegének értelmezésében ötféle téves kiindulópontot különböztet meg: 1. a pozitivistát, 2. a normativistát, 3. a metafizikusat, 4. a kulturalistát, 5. a naturalistát. Vö. Ilić, Miloš: *Sociologija kulture i umetnosti*. Beograd, 1970. 8.

⁴⁶ *A holnap árnyékában*. 176.

súlybeli különbséget lehetne kimutatni a holland gondolkodó és a *Nyugat* álláspontja között. Ehhez persze azt is hozzá kell számítani, hogy a magyar progresszivitásnak a körülmények romlását ellensúlyozandó jelei is a *Nyugat* „felfelé menő” korszakától (1936-tól) kezdve erősödnek fel.⁴⁷ Halásznak az esszéiben is ekkoriban nyomulnak először előtérbe a korábban háttérbe szorított erkölcsi kérdések, de a legegységelműbben Cs. Szabó László korszakhatást jelölő *Műfaj és nemzedék*⁴⁸ című esszéjében kerülnek újjáértékelésre, hiszen ekkor már Európa-szerte, többek között egy Thomas Mann mítoszromboló tetralógiájának sugallatára, a maga gyámoltalan módján ellenhatást kezd kifejteni az értelmiség. Cs. Szabó Mátrai új könyvének ürügyén az esszé etizálódását konstatálja. Az esszé szaggatottságában, különféle szellemi területeket befogadó nyitottságában nem az írástudók árulását, a menekülést érzékeli, hanem a kétségbeesett kiútkeresést, a felelősségvállalás görcsét. Cs. Szabó és nemzedéke abban hisz, hogy „minél jobban szétbomlik az európai műveltség, annál jobban megújul a jó szellemek sorközössége talpalatnyi helyükkel a vérszomjas nemzetben, amelyet ők békésnek, jámbornak, igaznak és munkásnak szeretnének, a züllött demokráciában, melyet tisztának, erélyesnek, erényesnek és igazságosnak akarnak, eszmeviláguk egyetlen Állam polgáraivá avar”.⁴⁹ Cs. Szabó nem titkolja, hogy aggályai és reménye jórészt Huzinától származnak.⁵⁰

Halász Gábor képtelen ilyen mértékben feloldódni a kor egyik irányadó eszméjében. Saját nemzedékére gondol, viszont önkéntelenül is elsősorban saját magáról beszél, mikor azt mondja: „Az emberek nem, csak a hozzájuk való viszonya érdekli, hogy tükröződik bennük, hat-e rájuk, mit kényszerít ki belőlük, mit kell tőlük elfogadnia; lélektani készségének forrása ez az állandó résenállás, az önvédelem adta emberismeret, mint a vadakban a kifinomult érzékek. Teljesen magáraulatlan, idegeiből ki téphetetlen szorongással néz szembe környezetével.”⁵¹ Halász, mint a Kerényivel folytatott vitájában tapasztalhattuk, heroikus, szinte sztoikus elszántsággal vállalja azt a magányt, mely még a hozzá hasonlók között sem tud és nem is akar felengedni; de ugyanakkor — miként az előbbi idézet elárulta — szenved is tőle, mivel nem az egészséges társas ösztön, hanem az önvédelem kapcsolja az emberekhez. Belső feszültségétől másokat jellemző kibeszéléssel szabadulhat: ha azt, ami őt foglalkoztatja, mások tulajdonságaként figyelheti meg; amennyiben mások számára jelentéktelen vonását tetszése szerint nagyítja ki öntudatlan önarcképe szerint. A kimondás és megnevezés számára is szinte létszükséglet, mint a szépírónak, s mivel remete, annál inkább.

⁴⁷ Vö. Szabolcsi Miklós hozzászólásával. *Vita a Nyugatról*. 165.

⁴⁸ *Nyugat*, 1936. II. 18—22.

⁴⁹ uo. 20.

⁵⁰ Vö. uo. 22.

⁵¹ *Párizsi eső*. Hevesi András regénye. *Nyugat*, 1936. I. 469.